

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

УДК 349.6(477)
DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.3.1>

ВОРОНЯТНИКОВ О.О.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК САНІТАРНО-ЕПІДЕМІЧНОЇ СФЕРИ ДО XIX СТ.

У цій науковій статті досліджено генезу становлення та розвитку санітарно-епідемічної сфери до XIX ст. Визначено, що публічне адміністрування сфери санітарного та епідемічного благополуччя населення бере свій початок у античний період. Але починається воно з розуміння людиною основ гігієни та, відповідно, санітарії. Зародки гігієни та санітарії зводяться у той час до того, що людина, використовуючи свій життєвий досвід, застосовує можливі гігієнічні та санітарні заходи, спрямовані на охорону води, ґрунту, харчових продуктів, житла з метою охорони здоров'я. Генезу становлення та розвитку санітарно-епідемічної сфери поділено на такі періоди. Період «Зародження», який бере початок з I тисячоліття до Різдва Христового і закінчується у XIV ст. нашої ери. Основними його ознаками є: зародження основ гігієни; розуміння потреби профілактики хвороб; спроби науково-теоретичного обґрунтування необхідності застосування санітарних засобів; запровадження культури здорового тіла; наявність водопроводів та гігієнічних установ; відсутність централізованих управлінських заходів з боку властителів щодо запровадження гігієнічних та епідемічних заходів для недопущення поширення хвороб. Період з кінця XIV ст. до кінця XVII ст. можна назвати періодом становлення та розвитку публічного адміністрування сфери санітарного та епідемічного благополуччя населення та умовно можна назвати «Малодосвідчене середньовіччя». Основними його ознаками є: відсутність державних заходів протидії поширенню епідемії; нехтування в Європі загальними правилами гігієни; надання медичної допомоги переважно знахарями, професійних лікарів було мало; запровадження аптек; теоретичне обґрунтування медико-санітарної статистики та демографії, вихід праць теоретичного спрямування про основи епідеміології та поширення інфекційних хвороб. Період з кінця XIII ст. до початку XIX ст. може мати назву «Первинні системні санітарно-епідемічні заходи». Основними його ознаками є: запровадження первинних державних управлінських заходів санітарно-епідемічного характеру; зародження варіоляції; державна підтримка гігієнічних заходів; введення карантинів на певних територіях; науково-теоретичні розробки з інфекційних захворювань; навчання лікарів за певним стандартом.

Ключові слова: генеза, санітарне благополуччя, періодизація, гігієна, санітарія, інфекційні захворювання.

In this scientific article the genesis of formation and development of the sanitary-epidemic sphere up to the XIX century is investigated. It is determined that public administration of the sanitary and epidemic well-being of the population dates back to the ancient period. But it begins with a person's understanding of the basics of hygiene and, accordingly, sanitation. The embryos of hygiene and sanitation are reduced to the fact that a person, using his life experience, applies possible hygienic and sanitary measures aimed at protecting water, soil, food, housing for health purposes. The genesis of the

formation and development of the sanitary-epidemic sphere is divided into the following periods. The period of “Origin”, which dates back to the first millennium BC, ends in the fourteenth century. Its main features are: the origin of the basics of hygiene; understanding the need for disease prevention; attempts of scientific and theoretical substantiation of necessity of application of sanitary means; the cult of a healthy body; availability of water supply and hygiene facilities; lack of centralized management measures by the owners to introduce hygienic and epidemic measures to prevent the spread of disease. The period from the end of the XIV century to the end of the seventeenth century can be called a period of formation and development of public administration in the field of sanitary and epidemiological well-being of the population and can be called “Inexperienced Middle Ages”. Its main features are: the lack of state measures to combat the spread of epidemics; neglect of general hygiene rules in Europe; medical care was mostly provided by healers, there were few professional doctors; introduction of pharmacies; theoretical substantiation of health statistics and demography, theoretical works on the basics of epidemiology and the spread of infectious diseases are published. The period from the end of the thirteenth century to the beginning of the XIX century may be called “Primary systemic sanitary and epidemiological measures”. Its main features are: the introduction of primary state management measures of sanitary and epidemiological nature; origin of variation; state support of hygienic measures; introduction of quarantines in certain territories; scientific and theoretical developments in infectious diseases; the study of doctors according to a certain standard.

Key words: *genesis, sanitary well-being, periodization, hygiene, sanitation, infectious diseases.*

Дослідження публічного адміністрування сфери санітарного та епідемічного благополуччя населення не можливе без періодизації.

Періодизація дуже важлива для повного та ґрунтовного дослідження цього явища, позаяк будь-який тривалий історичний процес завжди ділиться на періоди, кожен з яких має власні особливості. Це дає змогу глибше зрозуміти хід історичного процесу в рамках досліджуваного обсягу даних, впорядкувати факти, дає можливість триматися природної канви викладу. Періодизація – це особливого роду систематизація, яка полягає в умовному діленні історичного процесу на певні хронологічні періоди. Ці періоди мають ті чи інші відмінні риси, які визначаються залежно від вибраного критерію періодизації [1].

Отже, публічне адміністрування сфери санітарного та епідемічного благополуччя населення бере свій початок у античний період. Але починається воно з розуміння людиною основ гігієни та, відповідно, санітарії. Людина намагається використати свій життєвий досвід і навчається давати оцінку всім явищам природи. Зародки гігієни та санітарії зводяться у той час до того, що людина, використовуючи свій життєвий досвід, застосовує можливі гігієнічні та санітарні заходи, спрямовані на охорону води, ґрунту, харчових продуктів, житла з метою охорони здоров'я.

У IV–I тисячолітті до Різдва Христового у Єгипті, Індії, Китаї гігієна та санітарія являли собою систему практичних правил, які проявлялися в побутових навичках і релігійних приписах. Ці правила стосувалися захисту ґрунту від забруднення, вибору і будівництва джерел водопостачання, можливості вживання різних харчових продуктів, додержання чистоти тіла. За Геродотом, лікарі в Єгипті радили для підтримання здоров'я регулярно наприкінці кожного місяця протягом 3 днів звільняти організм від шлаків з допомогою блювотних засобів та клізм. Радили рано вставати, обтиратися холодною водою, робити пробіжки, займатися веслуванням та іншими фізичними вправами. Для того щоб мати боєздатне військо, армії рабів для будівництва пірамід, великих храмів, влада змушена була вже в ті часи здійснювати певні гігієнічні заходи державного масштабу. Цим зумовлюється існування в Єгипті державних шкіл для підготовки лікарів, проведення санітарних оглядів на базарах [2, с. 12; 1, с. 2].

Основу медицини в античній Греції становили не заклики до богів, закликання, магічні дії, а спостереження за хворою людиною. Виняткову увагу приділяли фізичним вправам, загартуванню, особистій гігієні. Велику роль у розвитку гігієни відіграв славетний лікар Стародавньої Греції Гіппократ. Про актуальність його праць свідчать назви трактатів: «Про повітря, воду та ґрунт», «Про здоровий спосіб життя». Стародавній Рим не тільки запозичив досягнення Греції в галузі гігієни і санітарії, але й розвинув їх далі. Функціонували знамениті римські лазні, спорт-

зали, каналізація із відводом стічних вод на поля, здійснювався контроль за якістю харчових продуктів [3, с. 24; 1, с. 2].

Видатним лікарем цього періоду був Абу Алі Ібн Сіна (Авіценна), який народився у 980 та помер у 1037 рр. Основною його працею, що залишилася нащадкам, є «Канон лікарської науки», у якій він приділив увагу теорії та практиці гігієни. Виходячи з власних спостережень, осмислення висловлювань древніх учених, він створив гіпотезу про фактори зараження інфекційними захворюваннями і розробив рекомендації щодо їх попередження. Йому першому належить припущення про існування дрібних невидимих істот, що відіграють вирішальну роль у передачі і поширенні інфекції. Мине більше 800 років і великий Л. Пастер підтвердить гіпотезу Авіценни. Авіценна першим описав чуму, холеру, жовтяницю, проаналізував причини, симптоми і способи лікування таких важких хвороб, як менінгіт, виразка шлунка і багатьох інших. Авіценна пропонував лікувати не хворобу, а хворого, розглядати порушення, що виникають в організмі, у взаємодії з навколишнім середовищем, оскільки кращий терапевтичний ефект досягається у разі створення сприятливого навколишнього середовища. Під час розгляду будь-якого захворювання він обов'язково вказував на умови, що сприяють його виникненню, а також на можливі шляхи попередження. Первинними етіологічними факторами хвороби Авіценна вважав повітря, характер місцевості, пори року. Така спрямованість давала змогу йому шукати заходи профілактики для багатьох захворювань. Стосовно кожної пори року він розробив рекомендації з якості і кількості їжі. У процесі лікування він надавав значення мобілізації внутрішнього потенціалу хворого, захисних сил його організму, для трактування стану хворого виходив з наявності тісного зв'язку причини і наслідків [4].

Високою для свого часу санітарною культурою відзначалася і Київська Русь: наявність парових лазень, використання з метою дезінфекції сірки, техніка бальзамування. Онучці Володимира Мономаха Євпраксії (XII ст.) належить медичний трактат із 29 розділів, зокрема «Про спосіб життя в різні пори року», «Про їжу, питво, сон і спокій», «Про баню». У X–XII ст. у Києві, Суздалі, Новгороді та інших містах були дерев'яні мостові. У деяких містах функціонували водопроводи, дуже поширеним було миття в лазнях.

Зазначений період можна умовно назвати «**Зародження**», який бере початок з I тисячоліття до Різдва Христового і закінчується у XIV ст. нашої ери.

Основними його ознаками є:

- 1) зародження основ гігієни;
- 2) розуміння потреби профілактики хвороб;
- 3) спроби науково-теоретичного обґрунтування необхідності застосування санітарних засобів;
- 4) запровадження культу здорового тіла;
- 5) наявність водопроводів та гігієнічних установ;
- 6) відсутність централізованих управлінських заходів з боку властителів щодо запровадження гігієнічних та епідемічних заходів для недопущення поширення хвороб.

З часом гігієнічна культура занепадала. Епоха Відродження характеризується зневагою до культури гігієни. На протигагу особистій гігієні древніх з'явилася цілковита зневага до тіла та здоров'я. Середньовічні міста будувалися без дотримання гігієнічних правил і не мали санітарно-технічних споруд. Люди не милися роками або не знали води взагалі. Бруд і воші, яких називали «божими перлинами», вважалися особливими ознаками святості. Мандрівні монахи і монашки подавали іншим християнам відповідний приклад служіння Богу. На чистоту дивилися з огидою. «Водні ванни утеплюють тіло, але послаблюють організм і розширюють пори. Тому вони можуть викликати хвороби і навіть смерть», – стверджував медичний трактат XV століття. Нехтування гігієною обійшло Європу дуже дорого. У XIV столітті від чуми Франція втратила третину населення, а Англія та Італія – майже половину. Багато міст вимерли майже повністю. Крім «чорної смерті», Європу переслідували і безліч інших повальних хвороб, у середні віки вони практично не припинялися: епідемії чуми змінювалися епідеміями віспи, холери, дизентерії, грипу... Після хрестових походів (1096–1270 рр.), коли лепра поширилася в Європі як ніколи і ніде в історії людства, кількість лепрозоріїв на континенті досягла 19 тисяч. Але не тільки жахи і містифікації оточували середньовічну епоху. Тоді почали зароджуватися аптеки. Започатковано багато наукових і законодавчих напрацювань, які з часом визначили обличчя аптеки такою, яка вона є нині. У XVII ст. аптеки стали оснащуватися хімічною апаратурою: перегінними кубами із «шоломами» для уловлювання шкідливих запахів, ретортами, спочатку мідними, пізніше – скляними [5]. Водночас в епоху Відродження знову з'являється інтерес до людського тіла та пізнання щодо справжньої причини хвороб.

Розвивається хірургічна практика, долаючи релігійні і схоластичні уявлення про функції та будову організму, медицина стає на науковий шлях розвитку і незабаром починають з'являтися серйозні праці з гігієни. Лікар і хімік Парацельс вивчає хвороби обміну речовин, професійні захворювання гірників, поранення, травми і питання медичної хімії. Лікар і астроном Джироламо Фракасторо узагальнює спостереження за шляхами поширення інфекцій і пише трактат «Про заразні хвороби», а лікар Бернардіно Рамацціні – трактат про хвороби, зумовлені професіями людей. Пруський пастор Йоганн-Петер Зюсмілх у 1742 році випустив свій «Божественний порядок у змінах людського роду», що поклав початок медико-санітарної статистики та демографії. У 1788 році виходить шеститомна праця з питань громадської гігієни Петера Франка «Повна система медичної поліції», а в 1796 році – «Макробіотика» Крістофа Вільгельма Гуфеланда (Хуфельда) – посібник з усіх питань особистої гігієни. У цих двох книгах підбивається підсумок емпіричному і споглядальному періодам розвитку гігієни, заснованим на життєвому досвіді [6].

Цей період на руській території мав інші характеристики. Завдяки відсутності інквізиції із шурами справлялися численні котячі, яких у російських домах завжди любили і поважали. Будувалися громадські лазні в містах. Перші з них зводилися за указом царя Олексія Михайловича. Це були звичайні одноповерхові споруди на березі річки, що складалися з трьох приміщень: роздягалень, мильних і парних. Взагалі стара лазня була для російського народу чимось на зразок сучасної поліклініки. Вивіски на кшталт: «Тут стрижуть, голять, ставлять п'явки і пушають кров» були звичайним явищем. У парній лікували всі види застуд, бабки-костоправки правила вивихи, лікували радикуліти, заговорювали грижу, «правили животи» як чоловікам, так і жінкам. Багато в чому завдяки цьому чума також обійшла Росію стороною [7].

Зазначений період становлення та розвитку публічного адміністрування сфери санітарно-го та епідемічного благополуччя населення можна умовно назвати «**Малодосвідчене середньовіччя**», він бере початок з кінця XIV ст. та завершується наприкінці XVII ст.

Основними його ознаками є:

- 1) відсутність державних заходів протидії поширенню епідемії;
- 2) нехтування в Європі загальними правилами гігієни;
- 3) надання медичної допомоги переважно знахарями, професійних лікарів було мало;
- 4) запровадження аптек;

5) теоретичне обґрунтування медико-санітарної статистики та демографії, вихід праць теоретичного спрямування про основи епідеміології та поширення інфекційних хвороб.

XVII ст. щодо становлення та розвитку публічного адміністрування сфери санітарного та епідемічного благополуччя населення характеризується тим, що почав активно стимулюватися розвиток медичної науки й гігієни у Західній Європі. Одна з ранніх праць із питань громадської гігієни належить нашому землякові І.Л. Данилевському, який у 1784 році захистив дисертацію «Про державну владу як найдосвідченішого лікаря». У ній він висвітлює питання про завдання держави у справі охорони здоров'я населення, протидію масовим епідеміям.

Цей період характеризується тим, що у медичну практику входять рекомендації з дотримання гігієни для протидії інфекційним хворобам. Загальновизнані гігієнічні норми були закріплені у нормативних законодавчих документах (різних санітарних регламентах, правилах тощо), в яких містилися приписи заборонного характеру щодо утримання будинків, особистої гігієни. Виникла так звана медична поліція, яка взаємодіяла із судовою медициною. Медична поліція діяла на підставі «Статуту медичної поліції», в якому були викладені «правила про захист народного здоров'я від усього, що може мати шкідливу чи іншу дію, а особливо ж про попередження і припинення повальних і заразних у народі хвороб, а зверх усього і про попередження домашньої худоби від падежу і хвороб». Особливою рисою «Статуту медичної поліції» була наявність не лише вимоги стосовно обов'язковості виконання його регламентів, а й указувалось, що «правила ці мають бути виконувани усіма, кого можуть стосуватись, під загрозою відповідальності по Уложенню про покарання» [8; 9].

У Німеччині в 1798 р. вийшов твір Гуфеланда «Макробіотика або мистецтво продовження людського життя», в якому були розроблені правила особистої гігієни. У 1799–1819 рр. І.П. Франк надрукував твір у 6 томах «Повна система медичної поліції», де узагальнив наявні на той час знання з громадської гігієни та охорони здоров'я [10, с. 78]. Одночасно хіміки Луї Пастер і Роберт Кох професійно займалися розвитком медичної мікробіології, вони змогли з'ясувати, що бактерії викликають процеси запалення і розкладання, і навіть особисто розробили вакцини проти багатьох інфекційних захворювань. Їхні учні і послідовники, які працювали в середині XIX століття, своєю чергою, внесли величезний вклад у створення комплексу заходів з догляду за

пацієнтами, і своїми розробками змогли запобігти безлічі потенційних вогнищ інфекцій, ввівши поняття вакцинації [11].

У XVIII ст. починають експериментувати щодо введення підшкірних ін'єкцій – варіоляції. Це техніка передачі інфекції віспи від хворої до здорової людини, у надії, що це викличе легкий перебіг хвороби та дасть людині пожиттєвий імунітет. У 1721 р. варіоляцію активно стали проводити в Англії. Саме в цій країні в 1798 р. Едвард Дженнер після вивчення випадку успішного захисту від натуральної віспи завдяки варіоляції вірусом коров'ячої віспи (нетяжкого захворювання) почав робити щеплення від натуральної віспи. Вони стали першими систематичними заходами боротьби із захворюванням за допомогою імунізації [12].

У 1768 році, невдовзі після винаходу першої методики віспощеплення, процедуру перенесла Катерина II і її син Павло. Щеплення полягало у тому, що взятою з віспини рідиною змочувалася нитка, на шкірі щепленого робився надріз, нитку протягували під надрізаною шкірою [13].

Одні з найперших свідчень про варіоляцію на теренах України належать англійському лікареві Гмеліну, який, подорожуючи Російською імперією у 1768–1769 рр., залишив свідчення про її застосування на території Слобожанщини, зокрема у містечку Острогозьк [14, с. 125–126]. Разом із тим це було скоріше винятком, ніж системою.

Водночас треба відзначити, що для Росії петровської епохи були притаманні традиції, закладені чернечими лікарями і травниками, що згодом сприяло становленню медичної науки, в тому числі епідеміології. Наприклад, монастирські лікарі рекомендували дотримуватися правил гігієни, а система учнівства травників ґрунтувалася на отриманні знань від учителя біля ліжка хворого, а не в аудиторіях, як європейська. З допетровської медицини прийшли також знання про численні тонізуючі і загальнозміцнюючі засоби – трави, кінське молоко, панти, продукти бджільництва [13]. Не можна також не згадати про те, що перші санітарні служби, покликані поліпшити санітарну обстановку в містах, ввів Петро I. Він також наказав мостити вулиці в головних містах країни, що допомагало як логістиці, так і санітарній обстановці в місті (моценими вулицями менше розносився бруд) [15]. У 1716 році указом Петра I була організована Медична канцелярія, яка керувала не тільки медичною, а й санітарною діяльністю в Росії. Згодом затверджується нагляд за санітарним станом міст, а в 1742 році починає діяти перший санітарний «регламент» для умов праці на сукоонних фабриках. «Наказом губернатора і воеводам» встановлюється обов'язковий огляд лікарем «заразних» хворих, організація карантинів [16].

Такий етап становлення та розвитку публічного адміністрування сфери санітарного та епідемічного благополуччя населення може мати назву «**Первинні системні санітарно-епідемічні заходи**», він бере початок з кінця XIII ст. та завершується на початку XIX ст.

Основними його ознаками є:

- 1) запровадження первинних державних управлінських заходів санітарно-епідемічного характеру;
- 2) зародження варіоляції;
- 3) державна підтримка гігієнічних заходів;
- 4) введення карантинів на певних територіях;
- 5) науково-теоретичні розробки з інфекційних захворювань;
- 6) навчання лікарів за певним стандартом.

Список використаних джерел:

1. Гринин Л.Е., Крадин Н.Н., Коротаяв А.В. О методах исторического исследования. URL: https://www.researchgate.net/publication/326983827_O_METODAH_ISTORICESKOGO_ISSLEDOVANIA.
2. Пушкар М.П. Основи гігієни. Київ : Олімпійська література, 2004. 92 с.
3. Свистун Ю.Д. Гігієна та гігієна спорту : підручник для вищих навчальних закладів / Свистун Ю.Д., Лаптев О.П., Полієвський С.О., Шавель Х.Є. Львів : НФВ «Українські технології», 2014. 302 с.
4. Павлович Т.П., Пилипцевич Н.Н., Ушакевич И.Г., Халямина И.И. «Канон врачебной науки» Авиценны. URL: <http://www.zdrav.by/onkologiya/kanon-vrachebnoj-nauki-avitsenny/>.
5. Вешняя С. Рыцари, процессы и гигиена. URL: <https://amm.net.ua/medieval.html>.
6. В истории гигиены не все стерильно. Как зарождалась современная дезинфекция. URL: <http://www.unident.ru/news/history/V-istorii-gigieny-ne-vse-sterilno-Kak-zarozhdalas-sovremennaya-dezinfekciya-1903.phtml>.

7. Гигиена в Средние века: французы вообще не мылись. URL: <http://ncor.ru/article/201-hygiene>.
8. Собрание Законов о полицейском управлении или указы губернаторские и Устав управы благочиния: С включением Законов, им предшествовавших и последовавших, с 1708 по апрель месяц 1823 / П. Хавский (сост.). Санкт-Петербург, 1823. 460 с.
9. Уставъ благочинія или Полицейскій / ПСЗ Рос. империи с 1649 г. 1-е собрание. Санкт-Петербург, 1830. Т. 21. 1781 по 1783. С. 461–488, № 15379 від 08.04.1782 р.
10. Мультановский М.П. История медицины : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Медицина, 1967 . 272 с.
11. Развитие гигиены в XIX веке. URL: <https://professiya-vrach.ru/article/razvitie-gigieny-v-xix-veke/>.
12. Кушнір Л.Д. Імунізація та принципи її проведення в імунокомпроментованих осіб. URL: <https://www.bsmu.edu.ua/blog/5411-imunizatsiia/>.
13. Борьба с эпидемиями в дореволюционной России. URL: <https://statehistory.ru/3945/Vorba-s-epidemiyaми-v-dorevolyuցionnoy-Rossii/>.
14. Замура О. Великий шаленець: смерть і смертність у Гетьманщині XVIII ст. Київ : К. І. С., 2014. 240 с.
15. Махов. С. Война с невидимым врагом. История. 20.04.2020. № 4. С. 3–4. URL: <https://fitzroymag.com/istorija/vojna-s-nevidimym-vragom/>
16. Наумов И.А. Общая и военная гигиена. Лекция. 2016. URL: [.https://medic.studio/gigiena-voennaya/voennaya-gigiena-lektsiya.html](https://medic.studio/gigiena-voennaya/voennaya-gigiena-lektsiya.html).